

Beata KOSTRUBIEC

Zakład Psychologii, WSP Częstochowa

Życie po śmierci w wyobrażeniach młodych ludzi

Człowiek wobec śmierci

„Stara skarga i próżna na śmierć utyskować
Bowiem ona nikomu nie zwykła folgować”
Jan Kochanowski

W swojej egzystencji człowiek uczestniczy w wielu wydarzeniach. Niektóre z nich sam aranżuje, pojawienie się innych jest od niego niezależne. Do tej drugiej kategorii wydarzeń należy moment śmierci. Jest to zdarzenie osobiste, które ma charakter nieunikniony, konieczny dla każdego żyjącego. Ten fakt spowodował, że człowiek został nawet przez Martina Heidegera nazwany „bytem ku śmierci” — „Sein zum Tode” (por. Krapiec 1986). Temat śmierci nie należy do chętnie podejmowanych. Można powiedzieć, że każdy kto się urodził, musi umrzeć. A jednak problem śmierci można nazwać nawet tematem tabu. Mass media są pełne obrazów śmierci i umierania. Mają one na celu wzbudzenie silnych emocji związanych z lękiem przed śmiercią. Niewiele jest natomiast miejsca na refleksje nad sensem tego wydarzenia i sposobem jego przeżywania przez innych ludzi. Gdyby prześledzić treść reklam telewizyjnych, nie znajdzie się w nich ani jednej, która dotykałaby wprost tego tematu, mimo faktu, że każdy człowiek kiedyś przecież umrze. Nie reklamuje się spraw trudnych i koniecznych.

Percepcja i wartościowanie śmierci sprawia, że następują zmiany w hierarchii wartości. A zatem ulega przemianie wartościowanie tego, co w życiu najważniejsze — finalnych ocen sprawiedliwości i moralności, sensu i celu życia.

Wszystkie wielkie systemy religijne w sposób jasny i spójny zajmują się kwestią umierania i nadawania sensu aktowi śmierci. Czasami wręcz wydaje się, jak gdyby cała otoczka śmierci i umierania była wyłączną domeną religii.

Można sądzić, że wiodącą rolę w wyobrażeniach dotyczących śmierci ma posiadany obraz Boga. Oczywiście jest on bezpośrednio związany z wyznawaną religią. Niektóre systemy religijne nie zakładają bowiem w ogóle istnienia Boga osobowego, jak np. buddyzm. Tam jednak, gdzie zasadniczo w religii występuje

Bóg, jego obraz u poszczególnych osób może być zróżnicowany. Tu krótko należy wspomnieć, że psychologia jako nauka empiryczna zajmuje się tylko badaniem subiektywnego wyobrażenia Boga. Jej przedmiotem nie jest badanie istoty Boga jako takiego, czym zajmuje się teologia i filozofia Boga — teodycea (Kuczkowski 1993).

Psychologiczne aspekty śmierci i umierania

„Czemu przy śmierci tyle strachów i kłopotów?
Bo wierzyciel tuż u drzwi, a dłużnik nie gotów.”
Wacław Potocki

Od pewnego czasu datuje się powstanie na gruncie psychologii oddzielnego działu zajmującego się problematyką śmierci i umierania. J. Makelson (1988) za początek tanatopsychologii podaje rok 1970. Tanatopsychologia jako nauka empiryczna poszukuje odpowiedzi na pytania: jak człowiek radzi sobie z koniecznością śmierci, jakie mechanizmy i procesy towarzyszą temu faktowi, jakie emocje są generowane w obliczu doświadczania śmierci osoby bliskiej i w momencie wyobrażania sobie własnej śmierci, jak zachowuje się człowiek wobec śmierci własnej i innych, jakie są korelaty osobowościowe poszczególnych typów reakcji.

Teoretyczne rozważania z zakresu tanatopsychologii sięgają o wiele wcześniej niż lata siedemdziesiąte. Wiele refleksji nad śmiercią i umieraniem odnajdujemy już w pracach C.G. Junga, E. Froma, V.E. Frankla, R. May'a.

Literatura tanatopsychologiczna opisuje zmienne osobowościowe różnicujące postawy wobec śmierci. J. Makelson (1987) prowadził badania nad zależnościami między tzw. orientacją temporalną (preferencja określonego wymiaru czasowego w sposobie przeżywania rzeczywistości) a postawą wobec śmierci. I tak np. osoby o orientacji retrospektywnej, żyjące przeszłością, najczęściej myślą o śmierci. Uważają one, że śmierć ma charakter destrukcyjny. Myśl o własnej śmierci sprawia, że silnie przeżywają lęk i strach. Osoby o orientacji prezentystycznej, żyjące teraźniejszością, myślą o śmierci najrzadziej. Kiedy rozważają kwestię własnego umierania, w zasadzie budzi się w nich spokój. Osoby o orientacji prospektywnej, żyjące przyszłością, mieszczą się, co do charakteru postawy do śmierci, między wyżej wymienionymi typami osób. Uważają, że śmierć ma pewną wartość i jest zjawiskiem tajemniczym. Myśląc o własnej śmierci, przede wszystkim przeżywają żal za światem.

Inne badania tego samego autora wskazują, że „młodemu ludziom trudno jest pozostawać obojętnym na jej wyzywający charakter. Trzeba wtedy albo szukać sposobów wyeksploatowania życia, albo skorygowania go” (Makelson 1983, s. 89). Tendencja ta jest charakterystyczna dla osób z wysokim i niskim poziomem poczucia sensu własnego życia.

Temat śmierci własnej lub śmierci drugiego człowieka jest niezmiernie emocjonujący. Dominują uczucia lęku, strachu, obawy, niepewności, rozpacz, li-

tości, bezradności, ale także radości, oczekiwania, ufności (Nasiłowska-Barud 1996, s. 316, Makselon 1988). Wiara w istnienie po śmierci modyfikuje postawę lęku wobec śmierci. Niewiele lękają się śmierci zarówno ci, którzy zdecydowanie akceptują istnienie po śmierci, jak również ci, którzy zdecydowanie mu zaprzeczają (badania na populacji pacjentów onkologicznych przeprowadzili Smith, Nehemkis i Charter, por. Makselon 1988).

W postawie wobec śmierci wiodące wydają się być także wyobrażenia dotyczące przyszłego życia. Należy przypuszczać, że inaczej będzie odnosił się do śmierci człowiek przekonany, że śmierć to trudne przejście do kolejnego etapu życia, a inaczej ktoś sądzący, że jego egzystencja ograniczona jest liczbą lat i dni, po czym następuje rozpad. Jeszcze inne implikacje pociąga za sobą koncepcja wcielania się w poszczególne formy bytu: rośliny, zwierzęta, ludzi. Jeśli ktoś akceptuje ideę wędrówki dusz (posługując się językiem psychologii, należałoby powiedzieć — wędrówki „self”), musi to pociągać za sobą konkretne zmiany w postawach społecznych, moralnych, a nawet odmienne upodobania żywieniowe. Inny też sens będzie nadawany faktowi śmierci (por. Jaworski 1995).

Wydaje się, że czym innym jest oczekiwanie śmierci i jej następstw, zwłaszcza w konkretnej sytuacji zagrożenia życia (z uwagi na podeszły wiek lub stan zdrowia), a czym innym wyobrażenie sobie śmierci w chwili, gdy subiektywnie wydaje się ona odległa. Są to psychologicznie odmienne sytuacje.

Powstaje pytanie, jak ludzie wyobrażają sobie życie po śmierci. Przypuszczalnie wyobrażenia te wypływają z ogólnie pojętych wpływów społecznych. Należą do nich: kultura, w której żyjemy, uzasadnienia natury religijnej, systemy wychowawcze, obraz śmierci, jaki kształtują osobiste doświadczenia (przeżycie żałoby bliskiej osoby, próby samobójcze, doświadczenie śmierci klinicznej), obraz śmierci i umierania, jaki tworzą mass media, dające inne niż chrześcijańskie źródła, wyobrażenia o śmierci i o tym, co ma nastąpić po niej. W wielu stacjach telewizyjnych można zapoznać się z ideą reinkarnacji, spirytyzmu, buddyzmu i innych religii Wschodu. Często są to programy z pogranicza fantazji i rzeczywistości, relacje świadków, domysły, refleksje filozoficzne, gdzie widzowi trudno jest odróżnić fikcję od prawdy. Wszystko to niewątpliwie kształtuje wyobrażenia o tym, co będzie się działo z człowiekiem po śmierci.

Badania własne nad wyobrażeniami o życiu po śmierci u ludzi młodych

„Tylko po pięknym i dobrym życiu nastąpi piękna śmierć”
Blaise Pascal

Powstaje pytanie, jakie są wyobrażenia na temat życia po śmierci ludzi młodych, stojących u progu życia, będących w trakcie nauki zawodu i podej-

mowania decyzji w podstawowych kwestiach, jak zawieranie przyjaźni, wybór drogi życiowej. Młodość to stan, w którym tematy śmierci i umierania nie są jeszcze pytaniami o bliskie i mające wkrótce nastąpić zdarzenia, ale raczej dotyczą odległej przyszłości. Interesujące byłoby uchwycenie wpływu czynników kulturowych na wyobrażenie przyszłego życia. Czy odpowiada ono standardowemu wyobrażeniu (jakie niesie ze sobą religia najpowszechniejsza dla naszego kręgu kulturowego — chrześcijaństwo), czy też może podlega wpływom kultury masowej upowszechniającej inne modele egzystencji po śmierci, jak reinkarnacja czy „rozpuszczenie” się w nirwanie. Powstaje kolejne pytanie: jaki obraz Boga pociąga za sobą określona wizja życia po śmierci? Czy istnieje jakiś związek między wyobrażeniem o egzystencji po śmierci a posiadanym obrazem Boga?

Celem badań był fenomenologiczny opis wyobrażeń młodych ludzi na temat ich życia po śmierci, także w kontekście posiadanego obrazu Boga. Aby tego dokonać, posłużyłam się kilkoma metodami. Pierwsza z nich to test rysunku projekcyjnego „Ja w minutę po śmierci”. Do testu należy także wywiad do rysunku. Miał on na celu pełniejsze zrozumienie, jak dokładnie wygląda wyobrażenie na temat życia po śmierci. Kolejne dwie metody służyły do opisu obrazu Boga. Dyferencjał semantyczny w kształcie skonstruowanym przez R. Jaworskiego (1989) daje możliwość określenia postawy wobec Boga. Test zawiera bowiem trzy części — bada komponentę poznawczą — „Myślę, że Bóg jest...”, komponentę emocjonalną — „Myśl o Bogu wywołuje we mnie uczucia...” oraz komponentę behawioralną — „Moje kontakty z Bogiem są...”. Ostatnia metoda — Skala Oceny Pojęcia „Bóg”, własnej konstrukcji, służy do sprecyzowania rozumienia idei Boga. Zadaniem osoby badanej było określenie, na ile dana cecha wiąże się z pojęciem „Bóg”. Lista zawierała 36 cech (pozytywnych i negatywnych) zgromadzonych na podstawie licznych badań nad obrazem Boga (por. Kuczkowski 1982, Jaworski 1989). Osoba badana decydowała o wyborze jednej z odpowiedzi:

1. — brak związku
2. — bardzo daleki związek
3. — daleki związek
4. — trudno mi określić
5. — bliski związek
6. — bardzo bliski związek
7. — Bóg jest tożsamy z tą cechą.

Przebadana została grupa 30 osób, studentów pierwszego roku na studiach pedagogicznych, z kierunków ścisłych. Poniższa tabela pokazuje dokładny jej rozkład w kategoriach płci i wieku.

Grupa była dość jednorodna, jeśli chodzi o deklarowaną wiarę. Nie było wśród osób badanych ateistów. Trzy osoby określiły swój stosunek do wiary jako ambiwalentny.

Tab. 1. Płeć i wiek osób badanych

Lp.	Wiek	Kobiety	Mężczyźni	Razem
1.	19	15	4	19
2.	20	2	7	9
3.	21	0	1	1
4.	22	0	1	1
5.	średni wiek: 19,5	17	13	30

W celu opisu badanej grupy oraz istniejących zależności między posiadanym wyobrażeniem swojej egzystencji po śmierci i obrazem Boga, wszystkie wyniki każdej osoby zostały poddane niehierarchicznej analizie skupień (procedura k-means). Tą drogą wyróżnione zostały dwie grupy, różniące się między sobą wieloma cechami. Pierwsza z nich (G1) składa się z 20-u osób, druga (G2) z 10 osób. Wyprzedzając generalny ogląd wyników można powiedzieć, że te dwie grupy dają na tyle różny obraz wyobrażenia o przeżyciach w chwili śmierci, że można je określić jako osobne typy przeżyć psychicznych — optymistyczny (G1) i ambiwalentny (G2). Poniżej zamieszczone tabele i wykresy przedstawiają porównanie tych grup z uwzględnieniem poziomu istotności różnic statystycznych.

Tabela 2. pokazuje, że do grupy pierwszej (G1) zaliczonych zostało 20 osób, z czego większość stanowią kobiety (14 na 20 osób). Osoby te są nieco młodsze niż osoby z grupy G2. Statystycznie częściej wyrażają one przekonanie o istnieniu jakiejś formy egzystencji po śmierci (100% osób).

Tab. 2. Badana populacja w rozkładzie na dwie grupy

Lp.	Wskaźnik	G1		G2		G1/G2	
		N	%	N	%	Phi	p
1.	Płeć:					0,38	0,04
	M	6	30	7	70		
	K	14	70	3	30		
2.	Wiek:					0,50	0,02
	19	16	80	3	30		
	20	3	15	6	60		
	21 – 22	1	5	1	10		
3.	Stosunek do wiary:					0,24	—
	* wierzący	19	95	8	80		
	* ambiwalentny	1	5	2	20		
4.	wiara w życie po śmierci:					0,47	0,03
	* tak, istnieje	20	100	7	70		
	* brak wiary	0	0	2	20		
	* „po śmierci będę energią”	0	0	1	10		

Dalsze analizy dotyczą rysunku projekcyjnego. W opracowaniu testu sko-rzystałam ze wskaźników rysunku projekcyjnego wg M. Braun-Gałkowskiej (1991).

Tab. 3. Autor na rysunku

Lp.	Wskaźnik	G1		G2		G1/G2	
		N	%	N	%	Phi	p
1.	Co przedstawia rysunek?					0,36	—
	* „szczęście oczekiwane”	9	45	1	10		
	* „otchłań śmierci”	6	30	4	40		
	* „sprawy obojętne”	5	25	5	50		
2.	Co Ty robisz na rysunku?					0,48	0,03
	* „radość spotkania”	12	60	2	20		
	* „wchodzenie w pustkę”	6	30	3	30		
	* obojętność	2	10	5	50		
3.	Jakie uczucia ci towarzyszą?					0,19	—
	* brak uczuć pozytywnych	6	30	5	50		
	* uczucia pozytywne	14	70	5	50		
4.	Jakie uczucia ci towarzyszą?					0,05	—
	* brak uczuć negatywnych	13	65	6	60		
	* uczucia negatywne	7	35	4	40		
5.	Jakie uczucia ci towarzyszą?					0,14	—
	* brak obojętności	13	65	5	50		
	* obojętność	7	35	5	50		
6.	Czy autor faktycznie jest na rysunku?					0,22	—
	* nie	6	30	1	10		
	* tak	1	70	9	90		

Tabela nr 3 zawiera wskaźniki powstałe z wywiadu do rysunku „Ja w minutę po śmierci”. Pytania dotyczą tematu rysunku i tego, w jakiej sytuacji autor przedstawił siebie na rysunku oraz jakie uczucia mu towarzyszą. Grupy G1 i G2 różnią się w tej kategorii tym, że osoby z grupy, mającej optymistyczne nastawienie do kwestii życia po śmierci statystycznie częściej przedstawiają siebie jako przeżywające radość spotkania (z bliskimi, z Bogiem), a rzadziej obojętność innych. Pozostałe wskaźniki nie są różnicujące.

Tabela nr 4 obrazuje, jak osoby badane wyobrażają sobie obecność innych osób w egzystencji po śmierci. Jest to dalszy ciąg analizy jakościowej wywiadu do rysunku projekcyjnego „Ja w minutę po śmierci”. Tabela zawiera skategoryzowane odpowiedzi na pytania: co robią inne osoby, o czym myślą, gdzie są, co czują, kto jest najbardziej szczęśliwy i nieszczęśliwy. Grupy G1 i G2 nie różnią się między sobą w sposób statystycznie istotny. Jedynie odpowiedź na pytanie „kto jest najszczęśliwszy?” wskazuje na pewną tendencję ($\phi = 0,51$; p.u. 0,099). W jej świetle osoby z grupy „optymistów” częściej uważają, że one są w tej sytuacji najbardziej szczęśliwe (60% osób z tej grupy dało taką odpowiedź), zaś osoby z grupy G2 najczęściej nie wiedzą o istnieniu takich osób (50% osób z grupy G2 odpowiadało „nie wiem”, „nie ma”, „nikt”).

Tab. 4. Inne osoby w świetle rysunku

Lp.	Wskaźnik	G1		G2		G1/G2	
		N	%	N	%	Phi	p
1.	Co robią inne osoby?					0,36	—
	* przeżywają spotkanie	2	10	0	0		
	* płaczą	3	15	2	20		
	* dobrzy / źli	4	20	0	0		
	* brak osób	9	45	7	70		
	* obojętność	2	10	1	10		
2.	O czym myślą inne osoby?					0,37	—
	* tęsknią	4	20	2	20		
	* brak osób	8	40	6	60		
	* nie wiem	2	10	2	20		
	* obojętność	2	10	0	0		
	* „radość spotkania”	2	10	0	0		
	* źli cierpią / dobrzy cieszą się	2	10	0	0		
3.	Gdzie są inne osoby?					0,28	—
	* nowa lepsza rzeczywistość	4	20	0	0		
	* brak osób	12	60	7	70		
	* w starej rzeczywistości	4	20	3	30		
4.	Co czują inne osoby?					0,06	—
	* emocje pozytywne	3	15	2	20		
	* emocje negatywne	15	75	7	70		
	* obojętność	2	10	1	10		
5.	Kto jest najszcześniejszy?					0,51	0,099
	* ja	12	60	2	20		
	* ci w niebie	2	10	0	0		
	* wrogowie	2	10	2	20		
	* nie ma / nie wiem / nikt	4	20	5	50		
	* Bóg	0	0	1	10		
6.	Kto jest najbardziej nieszczęśliwy?					0,28	—
	* nie wiem	3	15	2	20		
	* nikt	5	25	3	30		
	* ci w piekle	2	10	0	0		
	* świadkowie śmierci	5	25	4	40		
	* ja	5	25	1	10		
7.	Czy inne osoby są faktycznie na rysunku?					0,09	—
	* brak innych	12	60	5	50		
	* są faktycznie na rysunku	8	40	5	50		

Tabela nr 5 zawiera formalną analizę rysunku w sposób opracowany przez M. Braun-Gałkowską (1991). Badane grupy nie różnią się pod względem ilości wskaźników niepokoju (duże białe przestrzenie, drobne postacie, mały nacisk kredki), agresji (agresywna treść, kolory czerwono-czarne, duży nacisk kredki). Wszystkie osoby z grupy o ambiwalentnym stosunku do możliwości życia po śmierci narysowały rysunek sprawiający wrażenie smutnego. Osoby z grupy G1 (o nastawieniu optymistycznym) częściej rysowały kreską rozma- chową (tendencja), statystycznie częściej ich rysunki były sensoryczne (duży

rozmach kreski, falista linia, rysunek zawiera obraz ruchu), zawierające elementy świata fantazji i świata realnego lub wyłącznie abstrakcyjnego (w sumie 95 % osób z grupy G1). Natomiast osoby z grupy G2 (ambiwalencja w wyobrażeniu życia po śmierci) częściej od osób z grupy G1 przedstawiały się w świecie realistycznym. Zaznaczyła się także tendencja (p.u. = 0,08) w grupie G2 do częstszego występowania braku harmonii w rysunku (rysunek niestaranny, chaotyczny, przedstawiający jakąś niebezpieczną sytuację np. wypadek drogowy, sąd).

Tab. 5. Analiza rysunku

Lp.	Wskaźnik	G1		G2		G1/G2	
		N	%	N	%	Phi	p
1.	Niepokój						
	* brak	11	55	3	30	0,24	—
* wysoki, neurotyczny	9	45	7	70			
2.	Pozostałe rysunki	17	85	9	90	0,07	—
	Zdrowe rysunki	3	15	1	10		
3.	Agresja:					0,0	—
	* nieobecna	12	60	6	60		
	* obecna w rysunkach	8	40	4	40		
4.	Niepokój z agresją:					0,14	—
	* nieobecny	18	90	8	80		
	* obecny	2	10	2	20		
5.	Rysunek:					0,28	—
	* smutny	16	80	10	100		
	* radosny	4	20	0	0		
6.	Kreska:					0,33	0,07
	* zahamowana	9	45	8	80		
	* rozmachowa	11	55	2	20		
7.	Rysunek:					0,35	0,05
	* racjonalny	11	55	9	90		
	* sensoryczny	9	45	1	10		
8.	Rysunek:					0,45	0,05
	* realistyczny	1	5	4	40		
	* abstrakcyjny	5	25	1	50		
	* fantastyczno-realistyczny	14	70	5	10		
9.	Harmonia	5	25	0	0	0,32	0,08
	brak harmonii	15	75	10	100		

Tabela nr 6 to zobrazowanie analiz dotyczących pojawienia się Boga w wyobrażeniach życia po śmierci badanej młodzieży. Badano tutaj deklarację słowną z faktycznym pojawieniem się Boga na rysunku. Młodzież z grupy G1 — optymiści — częściej niż w grupie G2 twierdziła, że Bóg jest obecny na jej rysunkach i faktycznie częściej był on narysowany. Z porównania punktów 1 i 2 powyższej tabeli, wynika, że 5 osób w grupie G1 twierdziło, że Bóg jest obecny

na rysunku, podczas gdy nie został on przedstawiony graficznie. Natomiast częściej Boga nie rysowali młodzi ludzie z grupy G2. W obu grupach potwierdza się deklaracja ze stanem faktycznym na rysunku. W świetle jakościowych analiz można także stwierdzić, że istnieje tendencja (p.u. = 0,06) w grupie G1 do częstszego przedstawiania Boga w postaci symbolu.

Tab. 6. Bóg w wyobrażeniach nt. śmierci

Lp.	Wskaźnik	G1		G2		G1/G2	
		N	%	N	%	Phi	p
1.	Czy Bóg jest na rysunku?					0,52	0,004
	* pozostałe przypadki	5	25	8	80		
	* odpowiedź „tak”	15	75	2	20		
	2.	Czy Bóg jest na rysunku?					0,39
	* pozostałe przypadki	10	50	9	90		
	* faktycznie jest	10	50	1	10		
3.	Czy Bóg jest na rysunku?					0,52	0,004
	* pozostałe przypadki	15	75	2	20		
	* odpowiedź „nie”	5	25	8	80		
4.	Czy Bóg jest na rysunku?					0,52	0,004
	* pozostałe przypadki	15	75	2	20		
	* faktycznie nie ma	5	25	8	80		
5.	Bóg na rysunku:					0,43	0,06
	* postać	1	5	1	10		
	* symbol	8	40	0	0		
	* brak rysunku Boga	11	55	9	90		

Tabela nr 7 zawiera skategoryzowane odpowiedzi na pytanie „jaki jest Bóg”. Badane osoby mające optymistyczną wizję życia po śmierci (G1) statystycznie częściej określają Boga pozytywnymi określeniami jak, „miły”, „ciepły”, „kochany” itp. Także w grupie G1 większa jest całkowita suma określeń pozytywnych przypisywanych Bogu. Wynosi ona 24, zaś osoby z grupy G2 określają Boga w ten sposób tylko 2 razy.

Tabela nr 8 wskazuje, że osoby w grupach G1 i G2 w świetle wielu pojęć inaczej spostrzegają Boga. Osoby grupy G1 statystycznie częściej od osób z grupy G2 określają Boga jako bardziej związanego z pojęciem „pomoc” (p.u. = 0,01), „przebaczenie” (p.u. = 0,02), „bliskość” (p.u. = 0,02), „cierpliwość” (p.u. = 0,03), „dobroć” (p.u. = 0,05), „rozwój” (p.u. = 0,05), „zrozumienie” (p.u. = 0,05), natomiast statystycznie rzadziej osoby z grupy G1 kojarzą pojęcie „Bóg” z pojęciem „sztywność” (p.u. = 0,02). Zaistniały ponadto tendencje, które wskazują, że w grupie G1 częściej pojęcie „Bóg” jest silniej kojarzone z pojęciami „oparcie” (p.u. = 0,06), „bezpieczeństwo” (p.u. = 0,06), „miłość” (p.u. = 0,07), „zaufanie” (p.u. = 0,08). Rzadziej grupa ta kojarzy cechę „obcość” z pojęciem „Bóg” (p.u. = 0,06).

Tab. 7. „Jaki jest Bóg?”

Lp.	Wskaźnik	G1		G2		G1/G2	
		N	%	N	%	Phi	p
1.	Jaki jest Bóg?	4	20	0	0	0,28	—
	* „słońce; jasność” * pozostałe przypadki	16	80	0	0		
2.	Jaki jest Bóg?	4	20	1	10	0,13	—
	* dobry * pozostałe przypadki	16	80	9	90		
3.	Jaki jest Bóg?	2	10	0	0	0,19	—
	* radość * pozostałe przypadki	18	90	0	0		
4.	Jaki jest Bóg?	8	40	0	0	0,43	0,02
	* inne pozytywne określenia * pozostałe przypadki	12	60	0	0		
5.	Jaki jest Bóg?	2	10	1	10	0,0	—
	* określenia negatywne * pozostałe przypadki	18	90	9	90		
6.	Jaki jest Bóg?	3	15	2	20	0,06	—
	* określenia obojętne * pozostałe przypadki	17	85	8	80		
7.	Jaki jest Bóg?	6	30	1	10	0,22	—
	* „czuję Go w sobie” * pozostałe przypadki	14	70	9	90		
8.	Jaki jest Bóg?	1	5	1	10	0,09	—
	* „Bóg jest wszędzie” * pozostałe przypadki	19	95	9	90		

Tab. 8. Skala Oceny Pojęcia „Bóg”

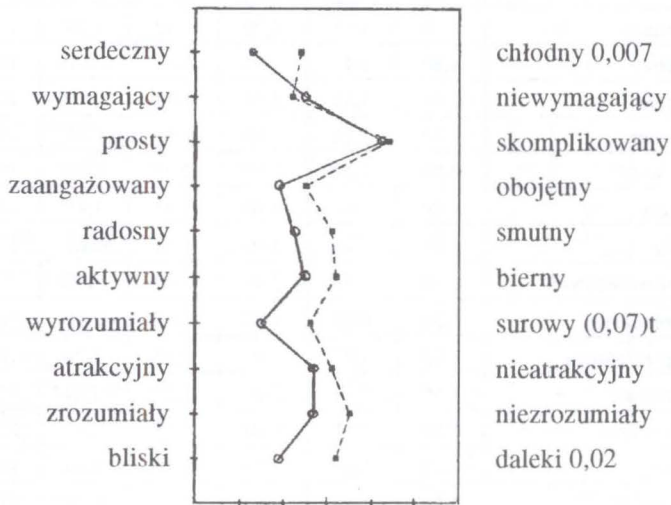
Lp.	Cecha	G1		G2		t	df	p
		śr		śr				
1	akceptacja	5,50	0,99	4,80	1,55	1,39	12,87	—
2	miłość	6,70	0,73	5,90	1,19	1,94	12,48	0,07
3	świat	5,30	1,52	4,90	2,28	0,50	13,16	—
4	oparcie	6,05	0,88	5,40	0,84	1,96	18,96	0,06
5	zaufanie	6,25	0,85	5,20	1,61	1,92	11,55	0,08
6	wymaganie	5,15	0,98	5,10	1,37	0,10	13,48	—
7	szlachetność	5,50	1,53	5,70	1,16	-0,40	23,28	—
8	energia	5,40	1,66	4,70	1,95	0,97	15,80	—
9	kosmos	4,10	2,10	3,50	2,17	0,72	17,56	—
10	życie	6,50	0,60	5,50	1,96	1,58	9,87	—
11	przebaczenie	6,60	0,60	5,70	0,95	2,74	12,70	0,02
12	bliskość	5,85	1,04	4,30	1,64	2,73	12,76	0,02

Lp.	Cecha	G1		G2		t	df	p
		śr		śr				
13	szacunek	6,00	1,03	5,20	1,93	1,23	11,61	—
14	wnętrze	4,80	1,47	4,90	1,37	- 0,19	18,90	—
15	dystans	2,95	1,56	3,70	1,82	- 1,17	20,76	—
16	poparcie	5,20	1,15	4,50	1,51	1,29	14,42	—
17	surowość	4,00	1,07	3,50	2,07	0,65	15,85	—
18	relacja	4,40	1,42	3,80	1,03	1,45	19,86	—
19	osoba	4,80	1,24	4,40	1,90	0,61	12,96	—
20	niesprawiedliwość	1,30	0,57	2,40	1,90	- 1,79	9,82	-
21	rozumienie	6,00	0,92	4,60	1,95	2,15	11,03	0,05
22	bezpieczeństwo	5,90	1,07	5,10	0,99	2,02	19,38	0,06
23	zagrożenie	1,50	0,76	2,00	1,25	- 1,016	12,46	—
24	schronienie	5,35	1,81	5,10	1,37	0,42	23,24	—
25	rozwój	4,70	1,34	3,40	1,71	2,10	14,71	0,05
26	sztynność	1,80	1,15	3,60	2,01	- 2,62	12,04	0,02
27	jedność	5,25	1,61	4,10	1,97	1,60	15,28	—
28	obcość	1,50	0,89	3,00	2,16	- 2,11	10,55	0,06
29	siła	5,85	1,53	5,30	1,95	0,78	14,76	—
30	duch	5,80	1,24	5,00	2,40	0,99	11,46	—
31	idea	5,15	1,66	5,10	2,47	0,06	122	—
32	wiełość	4,20	1,70	3,20	2,20	1,26	14,59	—
33	cierpliwość	6,30	0,80	5,40	1,07	2,34	14,18	0,03
34	dobroć	6,70	0,47	6,00	0,94	2,21	11,29	0,05
35	sprawiedliwość	6,80	0,41	6,40	0,97	1,25	10,66	—
36	pomoc	6,20	0,77	4,70	2,98	2,98	11,44	0,01

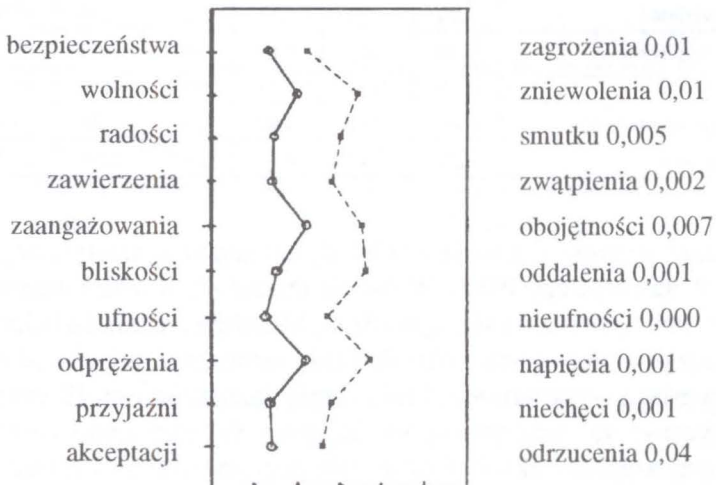
Poniższe wykresy obrazują wyniki Dyferencjału Semantycznego (w opracowaniu R. Jaworskiego 1989). W świetle tej metody wyróżnione przez analizę skupień grupy osób różnią się najbardziej. Mniejsza średnia świadczy o silniejszym związku z pierwszym z określeń (np. serdeczny, radosny, aktywny), natomiast większa — odwrotnie. Linia ciągłą zaznaczono profil grupy G1 (typ optymistyczny), zaś przerywaną wyniki grupy G2 (typ ambiwalentny). Cyfry obok prawej kolumny określeń oznaczają poziom istotności różnic statystycznych między grupami G1 i G2.

Osoby, o optymistycznych wyobrażeniach na temat życia po śmierci (grupa G1), częściej od osób o typie ambiwalentnym (grupa G2), uważają (komponenta poznawcza), że Bóg jest bardziej serdeczny (p.u. = 0,007) i bliski (p.u. = 0,02). W grupie G1 zaznaczyła się także tendencja do oceny Boga jako bardziej wyrozumiałego.

I. Myślę, że Bóg jest:

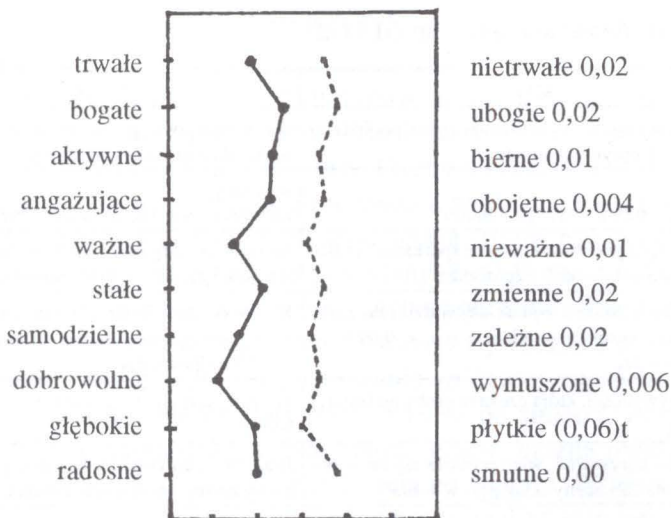

II. Myśl o Bogu wywołuje we mnie uczucia:

W drugiej części dyferencjału różnicują wszystkie podskale. Zatem Bóg osób z grupy G1 wywołuje uczucia większego bezpieczeństwa, wolności, radości, zawierzenia, zaangażowania, bliskości, ufności, odprężenia, przyjaźni i akceptacji.

III. Moje kontakty z Bogiem są:

Podobnie ostatnia część dyferencjału dychotomizuje badaną populację na grupy G1 i G2. Osoby przynależące do pierwszej z nich deklarują, że ich kontakty z Bogiem są trwałe, bogate, aktywne, angażujące, ważne, stałe, samodzielne, dobrowolne i radosne. Nasilenie tych ocen jest statystycznie częściej większe niż w grupie drugiej. Oceny przypisywane kontaktom własnym z Bogiem zbliżają się w grupie G2 do bieguna przeciwnego i oznaczają kontakty: nietrwałe, ubogie, bierne, obojętne, nieważne, zmienne, zależne, wymuszone, smutne. W jednej tylko podskali zaistniała tendencja do percepcji kontaktów z Bogiem jako bardziej głębokich w G1, niż w grupie G2, a co za tym idzie, osoby z grupy G2 spozstrzegają swoje kontakty z Bogiem jako bardziej płytkie.

Analiza psychologiczna wyników

„Byłoby to prawdziwym szczęściem dla złych a nie-
szczęściem dla dobrych gdyby ze śmiercią wszystko się
kończyło”

Platon

W myśl uzyskanych wyników można stwierdzić, że badana młodzież tworzy dwie grupy o odmiennych wyobrażeniach dotyczących tego, co będzie się z nimi działo po śmierci. Wiąże się to ściśle z posiadanym obrazem Boga. W toku badań użyto testów projekcyjnych oraz kwestionariuszowych w tym celu, aby na różnych poziomach świadomości zbadać rzeczywistość wyobrażeń o życiu po śmierci.

Z uwagi na cechy charakterystyczne grup można nadać im odmienne nazwy i typologie.

Tab. 10. Porównanie i opis grup G1 i G2

G1:	G2:
osoby przejawiające wyobrażenia życia po śmierci o charakterze optymistycznym	osoby przejawiające wyobrażenia życia po śmierci o charakterze ambiwalentnym
wierzący uważają, że istnieje życie po śmierci	wierzący niektórzy uważają, że istnieje życie po śmierci
po śmierci będą przeżywał „radość spotkania” (z Bogiem, z bliskimi) — 60% odpowiedzi	po śmierci będą przeżywał „wchodzenie w pustkę” lub „obojętność” — 80% odpowiedzi
Kto w sytuacji śmierci będzie najbardziej szczęśliwy? — autor rysunku (tendencja p.u. = 0,099) — 60% odpowiedzi	Kto w sytuacji śmierci będzie najbardziej szczęśliwy? — wrogowie lub nikt (tendencja p.u. = 0,099) — 70% odpowiedzi
W tej rzeczywistości, która czeka te osoby po śmierci będzie Bóg	W pośmiertnej rzeczywistości raczej Boga nie będzie
Boga trudno narysować, więc pojawia się on w postaci symbolu lub oceny „czuję go w sobie”	Brak Boga na rysunku lub Bóg jako istota nosząca cechy antropomorficzne (rysunek postaci ludzkiej)
Rysunki świadczą o żywej emocjonalności	Rysunki świadczą o zahamowanej emocjonalności
Bóg jest serdeczny, wyrozumiały, bliski	Bóg jest chłodny, surowy, daleki
Myśl o Bogu wywołuje w osobach badanych uczucia: bezpieczeństwa, wolności, radości, zawierzenia, zaangażowania, bliskości, ufności, odprężenia, przyjaźni i akceptacji	Myśl o Bogu wywołuje w osobach badanych uczucia: mniejszego bezpieczeństwa, wolności, zniewolenia, smutku, zwątpienia, obojętności, oddalenia, ogromnej nieufności, napięcia, niechęci, niewielkiej akceptacji
Osoby oceniają swoje kontakty z Bogiem jako trwałe, bogate, aktywne, angażujące, ważne, stałe, samodzielne, dobrowolne głębokie i radosne	Osoby oceniają swoje kontakty z Bogiem jako mniej trwałe, mniej bogate, mniej aktywne, raczej obojętne, nieważne, mniej stałe i samodzielne, raczej wymuszone, mało głębokie i bardzo smutne
Pojęcie „Bóg” kojarzy się tym osobom bardzo ściśle z pojęciami: „oparcie”, „bliskość”, „przebaczenie”, „zaufanie”, „rozumienie”, „bezpieczeństwo”, „rozwój”, „cierpliwość”, „dobroć” i „pomoc”, a od pojęć: „sztywność” i „obcość” pojęcie „Bóg” jest odległe	Pojęcie „Bóg” kojarzy się tym osobom z pojęciami: pomoc, bliskość, przebaczenie, zrozumienie, oparcie, zaufanie; stopień powiązania z tymi cechami jest dużo słabszy niż w grupie G1

W świetle badań potwierdziła się różnorodność uczuć jakie budzi temat śmierci. Młodzi ludzie wyobrażają sobie, że po śmierci będą przeżywali spokój, szczęście, miłość, radość, ale także smutek, żal, niepewność, ciekawość i zwątpienie (por. Makselon 1988, Nasiłowska-Barud 1996). Wyobrażenia nt. tego, co będzie się działo po śmierci, można podzielić na dwa typy: optymistyczny i ambiwalentny.

Optymistyczna wizja życia po śmierci wiąże się z silnym przekonaniem o przyszłym osobistym szczęściu, spotkaniu innych osób oraz z bardzo pozytywnym obrazem Boga, który pozbawiony jest cech antropomorficznych (odpowiedzi typu „czuję go w sobie”, rysunek Boga najczęściej symboliczny).

W wyobrażeniach o charakterze ambiwalentnym dominują przekonania o braku istnienia egzystencji po śmierci. W przyszłym życiu można najczęściej spotkać pustkę lub obojętność. Łączy się to z ambiwalentnym obrazem Boga (mającym tak pozytywne, jak i negatywne przymioty). Bóg obarczony jest cechami antropomorficznymi.

Podsumowując porównania obydwu typów wyobrażeń, można wysnuć przypuszczenie, że posiadany pozytywny obraz Boga sprawia, iż pojawia się on w wyobrażeniach na temat życia po śmierci. Osoby o bardziej negatywnie zabarwionej idei Boga nie umieszczają go w swoich wizjach dotyczących przyszłego życia. Można to wyjaśnić częściowo teorią dysonansu poznawczego L. Festingera (por. Aronson 1996). Jeśli posiadany obraz Boga jest „korzystny” psychologicznie, to osoba umieszcza go w swoich wyobrażeniach na temat życia po śmierci. Jeśli zaś jest to Bóg nadmiernie surowy, wywołujący uczucia zniewolenia, nieufności, napięcia, to dla zachowania spójności własnego „ja” nie pojawia się on w wyobrażeniach dotyczących życia po śmierci. Ponieważ to obraz Boga różnicuje najbardziej wyodrębnione grupy, można uważać, że to właśnie on jest wiodący w tworzeniu wizji życia po śmierci. Właśnie z uwagi na cechy obrazu Boga nie można, wydzielone przez analizy statystyczne dwie grupy, nazwać typem wyobrażeń „optymistycznym” i „pesymistycznym”, ponieważ idea Boga osób z grupy G2 nie jest skrajnie negatywna. Zwłaszcza w świetle Dyferencjału Semantycznego osoby z grupy G2 określają Boga również przymiotami pozytywnymi, ale o znacznie słabszym nasileniu. Test ten osoba badana może poddawać swego rodzaju obróbce racjonalnej, dostosowywać swoje odpowiedzi do funkcjonujących w naszej kulturze standardów. Inaczej rzecz ma się z testem projekcyjnym, kiedy to możliwość intencjonalnego zafałszowania w zasadzie nie może mieć już miejsca. Za taką interpretacją przemawiają wyniki odpowiedzi na pytania w wywiadzie do rysunku i sam rysunek projekcyjny. Osoby z grupy G2 (typ ambiwalentny wyobrażeń) spontanicznie statystycznie rzadziej określają pozytywnymi przymiotami Boga jak również nie umieszczają postaci Boga na rysunku. Sumując tę myśl, należy stwierdzić, że za ambiwalentnym charakterem wyobrażeń na temat życia po śmierci osób z grupy G2 przemawia dwoistość wyników — osoby te z jednej strony opisując Boga podanymi określeniami często wybierają przymiotniki pozytywne, ale jednocześnie Bóg nie występuje w ich wyobrażeniach na temat życia po śmierci.

Przeprowadzone analizy nie wyczerpują wszystkich możliwych interpretacji uzyskanych wyników. Generalnym przesłaniem tych badań, niech będzie stwierdzenie, że aby ocenić postawę młodego człowieka do własnej śmierci, psycholog nie może zadowolić się werbalnym zapewnieniem, o zgodzie lub jej braku na religijną koncepcję życia po śmierci (deklaracja — wierzę/ nie wierzę w życie po śmierci). O wiele ważniejsze okazały się projekcyjne wyobrażenia, jak takie życie będzie wyglądało oraz posiadany obraz Boga. Ponadto nasuwają się kolejne pytania: w jaki sposób posiadane wyobrażenie na temat życia po

śmierci wpływa na zachowania społeczne, na decyzje, na hierarchię wartości? Odpowiedź na nie wymaga następnych szerszych badań i analiz.

Bibliografia

- Aronson, E.S., (1996), *Człowiek istota społeczna*. Warszawa: PWN.
- Braun-Gałkowska, M., (1991), *Metody badania systemu rodzinnego*. Lublin: KUL.
- Jaworski, R., (1989), *Psychologiczne korelaty religijności personalnej*. Lublin: RW KUL
- Jaworski, R., (1995), Przekonanie o reinkarnacji w świetle psychologii [w:] R. Dobrzański (Red.) *Reinkarnacja. Fakt czy urojenie*. Kraków: „Unum”.
- Krapiec, M.A., (1986), *Ja - człowiek*. Lublin: TN KUL.
- Kuczkowski, S., (1993), *Psychologia religii*. Kraków: WAM.
- Kuczkowski, S., (1982), *Psychologia kształtowania się obrazu Boga*. Kraków: Wydział Filozoficzny TJ.
- Makselon, J., (1990), Antropologiczne implikacje badań tanatopsychologicznych. [w:] *Przegląd Psychologiczny* t. XXXIII, nr 1, Poznań, s. 29 – 39.
- Makselon, J., (1988), *Lęk wobec śmierci. Wybrane teorie i badania psychologiczne*. Kraków: PTT.
- Makselon, J., (1987), Orientacja temporalna a postawa wobec śmierci. [w:] *Analecta Cracoviensia* t. XIX. Kraków, s. 471 – 485.
- Makselon, J., (1983), Poczucie sensu życia a postawa wobec śmierci. [w:] *Analecta Cracoviensia* t. XV. Kraków, s. 73 – 91.
- Nasiłowska-Barud, A., (1996), Psychologiczne aspekty śmierci i umierania. [w:] A. Januszewski, P. Oleś, W. Otrębski (Red.) *Studia z psychologii w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim*. Lublin: RW KUL, s. 311 – 326.

Beata KOSTRUBIEC

Situation of a Child in an Aggressive Family

Summary

The problems of aggressive behaviour in families are discussed in the article. Shortage of precise psychological investigation implies making hypotheses and making attempts at recognising mechanisms. Aggressive behaviour is considered at the systemic level and are connected with complex functioning of a human being in a system. A picture of unfriendly behaviours towards a child, their links with attitudes of parents as well as an attempt at explaining the problem with psychological conceptions are presented. The authoress also gives practical advice on ways of coping with aggressive behaviour.